

Fiillerde Kip Ve Zaman

Fiillerin kipi konuşan kişinin harekete olan tutumunu bildirir. Fiillerin beyan kipi, şart kipi, emir-istek kipleri vardır. Beyan kipi çeşitli zamanlara ayrılır. Zaman hareketin cereyan ettiği zamanı bildirir. Çeşitli kipler ve zamanların bazıları fiil köküne eklerin eklenmesiyle yapılır. Bazıları ise fiillerin çeşitli şekilleri aracılığıyla ifade edilir. Bunlar şunlardır:

Fiillerde Zaman: Bu geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zamanları içerir.

a. Geçmiş Zaman, Belirli geçmiş zaman ve belirsiz geçmiş zaman diye ikiye ayrılır.

Belirli geçmiş zaman, aşağıdaki şekilde yapılır.

Olumlu şekli: fiil köküne *+ -dä / -di*

Olumsuz şekli: Fiil köküne *+ -ma / -me / -ba / -be* ekleri eklendikten sonra *-dä / -di* eklerinin eklenmesiyle yapılır.

Soru şekli: Fiil köküne *-däm* ekinin eklenmesiyle yapılır.

Olumsuz soru şekli: fiil köküne *-ma / -me / -ba / -be* ekleri eklendikten sonra *-däm* ekinin eklenmesiyle yapılır.

Olumsuzluğu bildiren *-ba / -be* ekleri p, t, k, q sesleriyle biten köklere eklenir.

-ma, -me ekleri ise ünlü ve diğer ünsüzler ile biten köklere eklenerek olumsuz fiilleri oluşturur.

Ünlüyle ve l, r, j ünsüzleriyle biten kelimelere önce h eklenir sonra *-dä / -di* veya *-däm* eki eklenir. l, r'den önce h sesinin eklenmesiyle önceki ünlü sızmalı ünlüye dönüşür. J'den sonra h'nin gelmesiyle önceki ünlü değişmez. Meselâ:

aht- "atmak" ahtdä "attı" ahtdäm "attı mı?"

ahtbahdä "atmadı" ahtbahdäm "atmadı mı?"

dähk- "dikmek" dähkdi "dikti", dähkdäm "dikti mi?"

dähkbehdä "dikmedi", dähkbehdäm "dikmedi mi?"

Gara- "karamak" Garahdä "karadı", Garahdäm "karadı mı?"

Garamahdä "karamadı", Garahmahdäm "karamadı mı?"

gel- "gelmek" gehldi "geldi", gehldäm "geldi mi?"

gelmehdi "gelmedi", gelmehdäm "gelmedi mi?"

soy- "soymak" soyhdä "soydı", soyhdäm "soydı mı?"

soymahdä "soymadı" soymahdäm "soymadı mı?"

i, ü, ile biten bazı fiillerin belirli geçmiş zaman şekli yukarıdaki kuralın dışındadır:

di- "demek" = tidi "dedi", oñşi- "okumak" = oñşähdä "okudu"

yi- “yemek” = şidi “yedi”, yü- “yıkamak” = yüdi “yıkadı”

-*dä* / -*di* kesin bir kurala sahip değildir. Serbestçe çeşitli fonetik kurallı kelimelere eklenebilir. Soru eki -*däm* ise -*dä* ekine soru eki -*mu*'nun eklenmesiyle yapılmıştır. Bunun için bazen bu şekilde de kullanılır. Meselâ: ahtdäm~ahtdä mu (attı mı).

Basit Geçmiş Zaman

Olumlu şekli : fiil kökü +*-p* / -*äp* +*dro*

olumsuz şekli: fiil kökü +*-men* / -*ben* +*dro* “-dir,-tir, -dır,-tır”

soru şekli: fiil kökü +*-p* / -*äp* + *dräm*

olumsuz soru şekli: fiil kökü +*-men* / -*ben* +- *dräm*

-*p* ünlüyle biten köklere eklenir. -*äp* ise ünsüz ile biten fiil köklerine eklenir.

-*ben* patlayıcı sesle biten kelimelere eklenir. -*men* ise ünlü ve diğer ünsüzler ile biten kelimelere eklenir. Meselâ:

Gara- “karamak” Garap dro “karadı” Garap dräm “baktı mı”

Garamen dro “bakmadı”, Garamen dräm “bakmadı mı”

mañ- “yürümek” mañäp dro “gitti”, mañäp dräm “gitti mi”

mañmen dro “gitmedi”, mañmen dräm “gitmedi mi”

ayt- “sormak”, aydäp dro “sordu”, aydäp dräm “sordu mu”

aytben dro “sormadı”, eytben drän “sormadı mı”

ges- “kesmek” gesäp dro “kesti”, gesäp dräm “kesti mi”,

gesmen dro “kesmedi”, gesmen dräm “kesmedi mi”

Az sayıda fiil köküne -*ap* / -*ep* /-*ip* /-*up* /-*üp* eklenebilir. Pek çok fiiller kural dışıdır.

Meselâ:

mañ- “yürümek” mañäp ~ mañap

et- “etmek” edäp ~ edep

äş- “içmek” hicip

yoz- “geçmek” yozäp ~ yozup

küy- “yanmak” küyüp

Soru eki -*dräm*, *där*- “durmak” fiiline soru eki -*mu*'nun eklenmesiyle yapılmıştır. Bu nedenle bazen bu şekilde de kullanılmaktadır. Meselâ:

Garap dräm ~ Garap där mu “gördü mü”

Batı Sarı Uygurcanın beyan şeklinin ekleri yoktur. Genelde farklı cümlelerde şahıs ve olumlu, olumsuzluk bakımından belli bir uyum içinde gelir. Meselâ: bar- “varmak” kullanılışı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Altı çizilmiş olanlar belirli, altı çizili olmayanlar ise basit şekildekilerdir:

Şahıs	olumlu	olumsuz	soru	olumsuz soru
I.Män~mäs	<u>bahrdä</u> ~ <u>barmahdä</u>	baräp dräm	barmen dräm	
II.sen~seler	baräp dro	barmen dro	<u>bahrdäm</u>	<u>barmahdäm</u>
III. gol~golar	baräp dro	barmen dro	baräp dräm	barmen dräm

b. Şimdiki Zaman. Şimdiki Zaman belirli şimdiki zaman ve basit şimdiki zaman diye ikiye ayrılır.

Belirli Şimdiki Zaman:

Olumlu Şekli: Fiil kökü +-p / -äp /-op+bar “var”

Olumsuz Şekli: Fiil kökü +-v /-äv /-ov ~ o+yoq “yok”

Soru Şekli : olumlu fiil +-me “mı”

Olumsuz Soru: olumsuz fiil +-me~be “mı”

-p, -v ünsüzleri ünlü ile biten kelime köklerine eklenir. -äp /-op, -äv /-ov ünsüz ile biten kelime köklerine eklenir. -o ile -v /-äv /-ov’ların rolü ayırdır. ü’nin dışında bütün ünlü ve ünsüzler ile biten kelimelere eklenebilir. Fakat e, i’nin dışındaki ünlüyle biten kelimelere eklendiği zaman kelime kökünün sonundaki ünlü düşer. Meselâ:

Gayla- “koşmak” Gaylap bar- “koşuyor”, Gaylap bar me “koşuyor mu”

Gaylav yoq ~ Gaylo yoq “koşmuyor”, Gaylav yoq be ~ Gaylo yoq be “Koşmuyor mu”.

qagär- “kavurmak” qagäräp bar “kavuruyor”,

qagäräp bar me “kavuruyor mu”

qagäräv yoq ~qagäro yoq “kavurmuyor”

qagäräv yoq be ~ qagäro yoq be “Kavurmiyor mu”

di- “demek” dip bar “diyor”, dip bar me “diyor mu”

div yoq ~ dio yoq “demiyor”, div yoq be~dio yoq be “demiyor mu”

yü- “yıkamaka” yüp bar “yıkıyor”, yüp bar me “yıkıyor mu”,

yüv yoq “yıkamıyor”, yüv yoq be “yıkamıyor mu”

i' ile biten bazı kelime kökünden ses değişikliği ortaya çıkar:

oñşi- “okumak” oñşip ~ oñşâp, oñşiv ~ oñşäv ~ oñşo

Bazı fiil köklerine *-ap / -ep / -ip / -up, -av / -ev / -iv / uv* eklenebilir:

mañ- “yürümek” mañap, mañav “gidiyor”

et- “etmek” edep, edev “yapıyor”

äş- “içmek” hicip, hiciv “içiyor”

uhk- “uçmak” uhgup, uhguv “uçuyor”

Basit Şimdiki Zaman:

Olumlu şekli: Fiil kökü *+v / -äv / -ov ~ -o + dro*

Olumsuz şekli: fiil kökü *+v / -äv / -ov ~ o +-yoq “yok”*

Olumlu Soru Şekli: olumlu fiil kökü *+v / -äv / -ov ~ -o +dräm*

Olumsuz soru şekli: Fiil kökü *+v / -äv / -ov ~ -o +-yoq “yok” + dräm*

-v / -äv / -ov ~ -o ses uyumu yukarıdaki şimdiki zaman şekliyle aynıdır. Meselâ:

däle- “aramak” dälev dro- “arıyor”, dälev dräm “arıyor mu”,

dälev yoq dro “aramıyor”, dälev yoq dräm “aramıyor mu”

dug- “doğmak” dugäv dro “doğuyor”, dugäv dräm “doğuyor mu”

dugäv yoq dro “doğmıyor”, dugäv yoq dräm “doğmuyor mu”,

~ dugo dro “dräm, yoq dro, yoq dräm”.

yi- “yemek” yiv dro “yiyiyor”, yiv dräm “yiyiyor mu”,

yiv yoq dro “yemiyor”, yiv yoq dräm “yemiyor mu”

~ yio dro “dräm, yoq dro, yoq dräm”

Gara- “karamak” Garäv dro “bakıyor”, Garäv dräm “bakıyor mu”

Garäv yoq dro “bakmıyor”, Garäv yoq dräm “bakmıyor mu”

~Garo dro “dräm, yoq dro, yoq dräm”

c. Gelecek Zaman, aşağıdaki iki grup, dört şekli vardır.

Kesin Gelecek Zaman

Olumlu Şekli: Fiil kökü *+Gäş /-gäş /-gäş*

Olumsuz şekli: fiil kökü *+Gämes /-gämes /-gämes*

Olumlu soru: olumlu fiil *+me “mu”*

Olumsuz soru: fiilin olumsuz şekli +-me “mu”

G ile başlayan ekler, içinde kalın ünlü olan patlayıcı veya burun sesleriyle biten kelimelere eklenir. g ile başlayan ekler ise içinde ince ünlü olan patlayıcı ve burun ünsüzüyle biten kelimelere eklenir. g ile başlayan ekler ise ünlü ve diğer ünsüzler ile biten kelimelere eklenir. Meselâ:

mañ- “yürümek” mañGäş “gidecek” mañGäş me “gidecek mi”
mañGämes “gitmeyecek”, mañGämes me “gitmeyecek mi”
duht- “yapmak” duhtGäş “yapacak”, duhtGäş me “yapacak mı”
duhtGämes “yapmayacak”, duhtGämes me “yapmayacak mı”
örğen- “öğrenmek”, örgengäş “öğrenecek”, örgengäş me “öğrenecek mi”
örgengämes “öğrenmeyecek”, örgengämes me “öğrenmeyecek mi”
yeht- “yetmek, ulaşmak”, yehtgäş “ulaşacak”, yehtgäş me “ulaşacak mı”
yehtgämes “ulaşmayacak”, yehtgämes me “ulaşmayacak mı”
qala- “kapamak”, qalagäş “kapatacak”, qalagäş me “kapatacak mı”
qalagämes “kapatmayacak”, qalagämes me “kapatmayacak mıyım”
bol- “olmak”, bolgäş “olacak”, bolgäş me “olacak mı”,
bolgämes “olmayacak”, bolgämes me “olmayacak mı”

Çabuk konuşulduğu zaman -Gäş /-gäş,-gäş ekleri -qäş /-käş /-xäş eklerine değişir.
Meselâ: mañqäş, örğenkäş, bolxäş

Bunların dışında gelecek zaman hüküm bağlacı **er** ; Soru şeklini de er hüküm bağlacı eklenebilir, ama me ekiyle birleşip mer şeklini alır. Meselâ:

duhtGäş er “yapacak”, duhtGäş mer “yapacak mı”
duhtGämes er “yapmayacak”, duhtGämes mer “yapmayacak mı”

Basit Gelecek Zaman:

Olumlu Şekli: Fiil kökü +-Gäş / -gäş /-gäş + dro

Olumsuz şekli: fiil kökü +-Gämes /-gämes /-gämes +dro

Soru Şekli: fiil kökü +-Gäş /-gäş /-gäş + dräm

Olumsuz Soru Şekli: fiil kökü +-Gämes /-gämes / gämes + dräm

-Gäş /-gäş /-gäş ve -Gämes /-gämes /-gämes eklerinin ses uyumu kesin gelecek zamanın ses uyumuyla aynıdır. Meselâ:

man- “giymek” manGäş dro “giyecek”, manGäş dräm “giyecek mi”
manGämes dro “giymeyecek”, manGämes dräm “giymeyecek mi”
dahrt- “çekmek”, dahrtGäş dro “çekecek”, dahrtGäş dräm “çekecek mi”
dahrtGämes dro “çekmeyecek”, dahrtGämes dräm “çekmeyecek mi”
un- “çıkımayacak”, ungäş dro “çıkacak”, ungäş dräm “çıkacak mı”
ungämes dro “çıkımayacak”, ungämes dräm “çıkımayacak mı”
uhk- “uçmak”, uhkgäş dro “uçacak”, uhkgäş dräm “uçacak mı”
uhkgämes dro “uçmayacak”, uhkgämes dräm “uçmayacak mı”
däsde- “ısırmak”, däsdegäş dro “ısıracak”, däsdegäş dräm “ısıracak mı”
däsdegämes dro “ısırmayacak”, däsdegämes dräm “ısırmayacak mı”
ber- “vermek” bergäş dro “verecek”, bergäş dräm “verecek mi”
bergämes dro “vermeyecek”, bergämes dräm “vermeyecek mi”

Kesin gelecek zaman ekinde olduğu gibi, -Gäş /-gäş /-gäş ekleri -qäş /-xäş /-käş’e değişir. **dräm** yerine *där mu* da kullanılır.

Gelecek Zaman

Olumlu şekli: fiil kökü +-Go / -go

Soru şekli: fiil kökü +-Gäm /-gäm

Olumsuz şekli: kesin gelecek zamanla aynı.

G ile başlayan ekler patlayıcı ve burun sesleriyle biten kelimelere eklenir. g ile başlayan ekler ise ünlü ve diğer ünsüzlerle biten kelimelere eklenir. Meselâ:

aht- “atmak” ahtGo “atacak”, ahtGäm “atacak mı”

mañ- “yürümek”, mañGo “yürüyecek”, mañGäm “yürüyecek mi”

başda- “başlamak” başdago “başlayacak”, başdagäm “başlayacak mı”

ber- “vermek” bergo “verecek”, bergäm “verecek mi”

Gelecek Zaman (Beklenen hareketi bildirir)

Olumlu şekli: fiil kökü +-y /-ey+dro

Olumsuz şekli: olumsuz fiil kökü +s+dro

Soru şekli: fiil kökü +-y /-ey +dräm

Olumsuz soru şekli: olumsuz fiil kökü +s+dräm

e, i, ü ile biten kelimelere -y, diğər ünlüleri ile biten kelimelerin sonundaki ünlüleri *e* sesine değıştirdikten sonra -y sesi eklenir. Ünsüz ile biten kelimelere -ey eklenir. Meselâ:

di- “demek” diy dro “der”, diy dräm “der mi”

dimes dro “demez”, dimes dräm “demez mi”

däle- “aramak” дәley dro “arar”, дәley dräm “arar mi”

dälemes dro “aramaz”, дәlemes dräm “aramaz mi”

Gara- “bakmak” Garey dro “bakar”, Garey dräm “bakar mi”

Garamas dro “bakmaz”, Garamas dräm “bakmaz mi”

gel- “gelmek”, geley dro “gelir”, geley dräm “gelir mi”

gelmes dro “gelmez”, gelmes dräm “gelmez mi”

Geçmiş zamanda olduğu gibi *dräm* yerine *där mu* kullanılabilir.

Gelecek zamanın çeşitleri arasındaki ilişkiler geçmiş zamanın çeşitleri arasındaki ilişkiler ile aynıdır. Genelde çeşitli şahıslar ile çeşitli şekiller arasındaki uyum da geçmiş zamandaki ile aynıdır.

Bunların dışında, aşağıdaki kullanım şekilleri de vardır. Meselâ:

Bu bär xur sen yidiñ mañGo! “Bu sefer sen kesin git!”

Gelecek zaman genellikle gelecekte olacak olayı ifade etmenin dışında , geçmişte sürekli olan olayı, gelecekte olması tasarlanan olayı da bildirir. Meselâ:

Serän namärçal kun sen saGäs satda çüğe geley dro (~gelgäş dro), bugän nege gelmegen er? “Seren Namercal her gün saat sekizde bölgeye gelir, bugün niye gelmedi?”

Togän gol şänciñziden gelgäş dro (~ geley dro) dahGä gelmen dro. “Dün o şänciñziden gelecekti, şimdiye kadar gelmedi.”

Geçmişte başlayıp günümüze kadar devam edegelen olaylar için de gelecek zaman kullanılır. Meselâ:

Men saga uzunluqGa bär me aytGä dep bar, senä göhrse, undup qaley dro. “Ben sana sık sık bir şey sormak isterim, ama seni görünce unuturum.”

Şart Kipi: Olumlu ve Olumsuz şekilleri vardır. Beyan şekli gibi şahıs eki yoktur. Yapısı şöyledir.

Olumlu şekli: fiil kökü +-sa /-se

Olumsuz şekli: fiilin olumsuz şekli +-sa /-se

Meselâ:

añna- “dinle-”, añnasa- “dinlese-”, añnamasa- “dinlemezse-”

Gaht- “kat-”, Gahtsa- “katsa-”, Gahtbasa “katmazsa-”

di- “de-”, dise “dese”, dimese “demezse”

döhk- “dökmek”, döhkse- “dökse”, döhkbesse “dökmezse”

Şart fiilleri genellikle tahmin edilen olaylar için kullanılır. Mesela:

Seler hosi barmasa, men yañqäsca baren. “Sizler gitmezseniz ben yalnız giderim.”

Mändag muca örcü daylasa maga gucir bolgämes. “Benim sana bu kadar bir şey getirmem, hiç zor değil.”

Bazı vakitlerde bir hareketten hemen sonra ikinci bir hareketin ortaya çıkacağını bildirir. Buradaki şart fiili ikinci fiilden önce gelir. Meselâ:

gol mañsa, ene bär Goycinäñ yanGa ehdäp dro. “O giderse, yine bir çobanın yanına gider.”

Qan davar qadaq käsinäñ ohrdaga taydohtsa, mulanäñ bozäñGa horaläp qap dro. “Kahan hadayı insan ortasına atıp, çocuğun üzerini örttü.”

Emir İstek Kipi. Bunun olumlu olumsuz şekilleri vardır. Üç şahısın ayrı ayrı şekilleri vardır. Ama şahıs ekleri yoktur. Tekil ve çoğul aynı bir şekille ifade edilir. Sadece birinci şahıs ekinin tekil ve çoğul farkı vardır.

Olumlu Şekli:

I. Şahıs: Fiil kökü +-en /-yen /-n

fiil kökü +-enä /-yenä /-nä

II. Şahıs: Fiil kökü

III. Şahıs: fiil kökü +-Gey /-gey /-gey

Olumsuz Şekli:

I.Şahıs: Fiilin olumsuzluk şekli +-s

Fiil kökü +-me /-be +-nä

II. Şahıs: Fiilin olumsuz şekli

III. Şahıs: Fiilin olumsuz şekli +-Gey /-gey /-gey

a, ä, u ile biten fiil köklerinin sonundaki ünlü düştükten sonra, *-en /-enä* ekleri eklenir. *e, i, ü* ile başlayan kelimelere *-n, -nä* ekleri eklenir. *ä, i, u, ü* ile biten fiil köklerine *-yen /-yenä* ekleri de eklenebilir. Ünsüz ile biten fiil köklerine *-en /-enä* eklenir.

-Gey eki içinde kalın ünlü olan ve patlayıcı burun sesleriyle biten kelimelere eklenir. *-gey* ise terkinde ince sıradan ünlü olan ve patlayıcı burun sesleriyle biten kelimelere eklenir. *-gey* eki ünlü ve diğer ünsüzler ile biten kelimelere eklenir.

-me eki ünlü ve patlayıcı ünsüzlerden başka ünlüler ile biten kelimelere eklenir. *-be* patlayıcı sesler ile biten kelimelere eklenir. Kelime kökündeki ünlü ne olursa olsun önce *-me /-be* eki eklendikten sonra *-ne* eki eklenir. Meselâ:

Gara- “bakmak” Garen “bakayım, bakalım”

Garenä “bakalım”

Gara “bak, bakın”

Garagey “baksın, baksınlar”

Garamas “bakmayım, bakmayalım”

Garamenä “bakmayalım”

Garama “bakma”

Garamagey “bakmasın, bakmasınlar”

di- “demek” den ~ diyen ~ deyen “deyim, diyelim”

denä ~ diyenä ~ deyenä “diyelim”

de ~ di “de, deyin”

degey ~ digey “desin, desinler”

demes ~ dimes “demiyim, demiyelim”

demenä ~ dimenä “demeyim, demiyelim”

deme ~ dime “deme, demeyin”

demegey ~ dimegey “demesin, demesinler”

bar- “varmak” baren “varayım, varalım”, barmas “varmayım, varmayalım”

barene “varalım”, barmene “varmayalım”

bar “var, git”, barma “varma, gitme”

barğey “gitsin, gitsinler”, barmağey “gitmesin, gitmesinler”

sat- “satmak” saden “satayım, satalım”, satbas “satmayım, satmayalım”

sadene “satalım”, satbene “satmayalım”

sat “sat-, satın”, satba “satma, satmayın”
satGey “satsın, satsınlar”, satbağey “satmasın, satmasınlar”
döhk- “dökmek” döhgen “dökeyim, dökelim”,
döhgene “dökelim”
döhk “dökmek, dökünüz”
döhkgey “döksün, döksünler”
döhkbes “dökmeyim, dökmeyelim”
döhkbene “dökmeyelim”
döhkbe “dökme, dökmeyiniz”
döhkbeğey “dökmesin, dökmesinler”

Emir istek fiilleri cümlede yüklem olur. Mesela:

-ene ber şinçijida mes cayüguanGa oynağela barene! “Gelecek pazar günü Jiayüguan’a
gezmeye gidelim.”

-sen bu Goennarne oñey sat! “Sen bu kavunları çabuk sat.”

-mulalar bu yü şige kermeğey! “Cocuklar bu eve girmesin.”